

OCCULTE TAAL EN BELEIDSPRAKTIJKEN?

Overpeinzingen in het spoor van heksenvervolgingen

Arne Mellaard

Beleid wordt vaak gepresenteerd als neutraal, rationeel en technisch (Shore & Wright, 1997). De taal waarin beleid is geformuleerd, is een middel om complexe werkelijkheden bestuurbaar te maken en heeft de neiging vaag te zijn. Deze vaagheid lijkt misschien onschuldig, maar kan in de praktijk ook negatieve consequenties krijgen voor mensen die de doelgroep vormen van het beleid (zie Mellaard & Van Meijl, 2020). In deze bijdrage verken ik deze spanning met behulp van het begrip 'occulte praktijk'.

Afgelopen jaar heb ik samen met mijn partner een paar maanden door Europa gereisd. Bij deze reis lieten wij ons leiden door de heksenprocessen van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd (1450-1800). In de middeleeuwen werd magie en hekserij vooral als bijgeloof gezien. Hekserij werd tot dan toe als een overtreding bestraft. In de vroegmoderne periode ontwikkelde zich in Europa echter een nieuwe heksentheorie: de demonologie, systematisch uiteengezet in de *Malleus Maleficarum* (zie Summers,

2012), die de ideologische en praktische grondslag vormde voor heksenvervolgingen. Deze 'uitgewerkte theorie' presenteerde hekserij als een georganiseerde, duivelse samenzwering tegen de christelijke samenleving en riep op tot harde juridische vervolging door wereldlijke autoriteiten (Doten-Snitker et al., 2024). Heksen werden hierbij voorgesteld als personen die zich bezighielden met bovennatuurlijke of occulte praktijken met de bedoeling anderen kwaad te doen.

De angst voor heksen was (en is) in verschillende tijden en plaatsen voelbaar (geweest) en heeft grote gevolgen gehad, in de eerste plaats voor hen die tot heks werden bestempeld of het risico liepen tot heks bestempeld te worden. De Europese heksenjachten vonden plaats in perioden van sociale onrust, waarbij behoefte was aan het aanwijzen van 'schuldigen' voor persoonlijke en maatschappelijke calamiteiten, zoals bijvoorbeeld het overlijden van een kind of het mislukken van oogsten. Historisch onderzoek laat zien hoe de praktijken tegen

hekserij vanaf de vroegmoderne tijd sterk geïstitutionaliseerd werden en bijvoorbeeld vastgelegd werden in juridische kaders (zie bijv. Johnson & Koyama, 2019).

Ik wil de term ‘occult’ in deze bijdrage verder verkennen door het gebruik ervan niet te richten op een groep bijzonder gemaakte slachtoffers, maar op diegenen die zich in een machtspositie bevinden en die via verhullende, vage taal praktijken betekenis geven, waardoor deze praktijken mechanismen van uitsluiting en disciplineren in de hand werken en als ‘occult’ kunnen worden beschouwd. Ik realiseer mij dat het gevaar van het gebruik van het woord ‘occult’ vooral hedendaagse culturele betekenissen oproept met donkere en duivelse krachten of samenzweringstheorieën.

Ik wil de term ‘occult’ in deze bijdrage verder verkennen door het gebruik ervan te richten op diegenen die zich in een machtspositie bevinden

Ik denk echter dat door (sommige) beleidspraktijken als occult te typeren er een afstand tot die praktijk wordt gecreëerd, waardoor we door een kritischere bril naar als vanzelfsprekend ervaren beleidstaal en de sociale en institutionele praktijken waarin die taal vorm krijgt, kunnen kijken. Mijn analyse vertrekt vanuit de normatieve overtuiging dat beleidspraktijken transparant en verantwoord moeten zijn, en dat taal en praktijken die machtsuitoefening verhullen kritisch onderzocht moeten worden. Deze positie vormt het uitgangspunt van mijn verkenning van ‘occult’ als analytisch begrip.

Gedenkplaat slachtoffers heksenvervolging in Gent aan het Prinsenhof. Foto: Arne Mellaard.

Wat zijn occulte taal en praktijken?

In de antropologie is de term occult al eerder gebruikt als een theoretisch concept in een economische context. Jean en John Comaroff (1999) spreken over ‘occulte economie’. Zij analyseerden de opkomst van de neoliberale en globaliserende ontwikkelingen sinds de jaren negentig van de vorige eeuw en bestudeerden de onverwachte sociale en culturele effecten hiervan. Na het einde van de Koude Oorlog ontstond

wereldwijd economisch optimisme: de overtuiging dat vrije markten en democratie vanzelf welvaart, vrijheid en vooruitgang zouden brengen. Dat geloof had iets magisch: men nam de werking van markten en beleid in vertrouwen aan, zonder goed te begrijpen hoe ze precies waarde creëerden of verdeelden. In verschillende delen van de wereld leidde dit tot groeiende ongelijkheid, onzekerheid, een precair leven en vooral een enorme rijkdom voor enkelen. De Comaroffs nemen Zuid-Afrika als casus en laten zien hoe mensen in deze omstandigheden zich keren tot occulte verklaringen en praktijken om het succes van anderen te begrijpen. Zodoende ontstaan er verhalen over bijvoorbeeld zombies, satanische samenzweringen en magische verklaringen voor politieke en economische macht. Zij laten bovendien zien dat occulte praktijken niet alleen van onderop ontstaan. Ook staten en politieke elites dragen eraan bij door zelf deel te nemen aan rituele economieën, door macht en rijkdom te mystificeren en door ondoorzichtige processen te presenteren als vanzelfsprekend of onvermijdelijk. In die zin is de staat niet slechts object van occulte verklaringen, maar ook producent van occultheid. Deze reacties zijn geen overblijfselen van een traditie, maar een moderne reactie op moderne problemen. Een occulte economie is volgens Jean en John Comaroff het geheel van overtuigingen, verhalen en praktijken waarin mensen proberen waarde, rijkdom en macht te verklaren *of* te verkrijgen via verborgen, niet-zichtbare krachten, wanneer reguliere economische logica tekortschiet of onbegrijpelijk lijkt. Een andere antropoloog, Michael Taussig (1997), schreef

eerder al over de magie van de staat. Hij beschrijft de staat niet als een abstract juridisch of bureaucratisch apparaat, maar als een symbolisch en performatief fenomeen dat beleefd wordt als een geest of kracht die bezit neemt van mensen en vorm krijgt via rituelen, discursieve praktijken en collectieve verbeelding.

Beleidsprocessen presenteren zich als rationeel en neutraal, maar functioneren tegelijk als rituelen die bepaalde wereldbeelden bevestigen, onzekerheid bezweren én de werking van macht verhullen

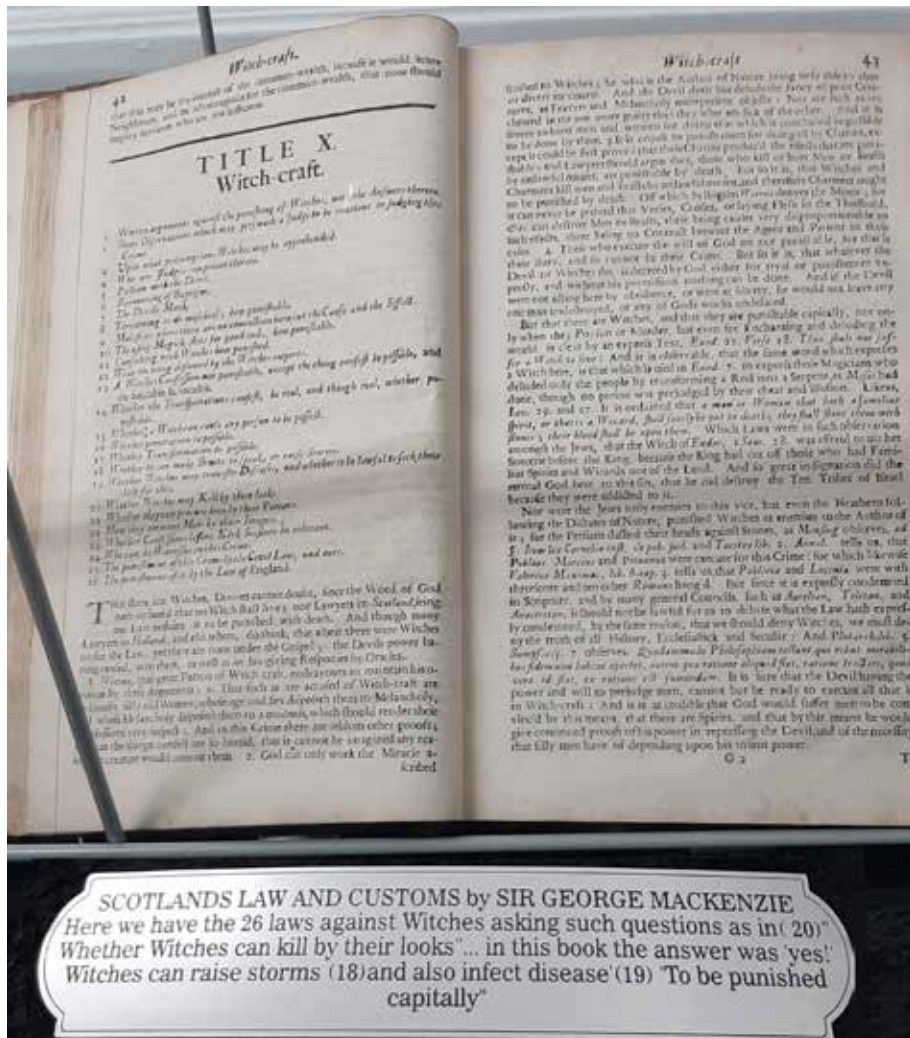
Wanneer we de inzichten van de Comaroffs en Taussig samenbrengen, wordt zichtbaar dat moderne systemen van macht en waardeproductie afhankelijk zijn van verbeelding, ritueel en geloof. De occulte economie laat zien hoe mensen occulte verklaringen zoeken voor ondoorzichtige economische processen; de magie van de staat toont hoe politieke autoriteit zelf een vorm van mystificatie produceert. Beide perspectieven maken duidelijk dat de werking van markten en staten vaak wordt ervaren als iets dat zich aan directe waarneming en begrip onttrekt. Vanuit dit gedeelde analytische kader kunnen we beleid begrijpen als een domein waarin economische en politieke macht samenkomen. Beleidsprocessen presenteren zich als rationeel en neutraal, maar functioneren tegelijk als rituelen die bepaalde wereldbeelden bevestigen, onzekerheid bezweren én de werking van macht verhullen. Beleidspraktijken beschrijven de werkelijkheid niet alleen, maar produceren en stabiliseren ook beelden van legitimiteit, orde en noodzakelijkheid. In

die zin kan beleid worden geanalyseerd als occult: het creëert realiteiten en verwijst naar krachten, zoals bijvoorbeeld markten, modellen, risico's of systemen, die niet direct zichtbaar of begrijpelijk zijn. Bij wijze van aftrap stel ik voor om van een occulte beleidspraktijk te spreken wanneer macht wordt uitgeoefend via abstracte en vaak moeilijk toegankelijke taal, evenals via technische instrumenten en procedures die zich presenteren als rationeel en neutraal. Denk bijvoorbeeld aan algoritmen, risicomodellen, protocollen en juridische definities. Deze instrumenten structureren bestuurlijke besluitvorming en de uitvoering hiervan, maar blijven voor veel mensen grotendeels onzichtbaar of moeilijk te doorgronden. Wanneer dergelijke talige en technische categorieën ongelijkheid of uitsluiting produceren en dus als occult kunnen worden beschouwd, worden de gevolgen daarvan vaak direct en concreet ervaren in het dagelijks leven van betrokkenen. Tegelijkertijd berust het gezag van deze beleidspraktijken op het vertrouwen in een (bestuurlijke) logica die slechts door een kleine groep mensen volledig kan worden begrepen.

Ik wil mij hier dus richten en beperken tot het uitoefenen van macht via verborgen, moeilijk zichtbare krachten om politieke of ideologisch gewenste effecten, zoals het verminderen van fraude of van illegale migranten, in de samenleving te realiseren. Dit verwijst naar de letterlijke betekenis van occult: verborgenheid. Hiermee bedoel ik niet dat de praktijken waarin dit gebeurt daadwerkelijk 'magisch' of 'geheim' zijn, maar dat ze ondoorzichtig en voor veel mensen moeilijk te begrijpen zijn en wel

The Witchcraft Tomb in The Old Ford, Bottesford, UK. Foto: Arne Mellaard.

Eerste handboek over strafrecht in Schotland van Sir George Mackenzie of Rosehaugh (*Laws and Customs of Scotland in Matters Criminal*, 1678). Gefotografeerd in het The Scottish Witch Trial Museum, Leven, door Arne Mellaard.

negatieve consequenties kunnen hebben in het dagelijks leven en in die zin occult te noemen zijn. De term wordt ook in de astronomie gebruikt om het fenomeen aan te duiden waarbij een hemellichaam wegvalt achter een ander hemellichaam. Dit wordt *occultation* genoemd. Medici gebruiken de term om te refereren aan biologische processen die alleen onder de microscoop zijn waar te nemen, zoals bloed in ontlasting dat occult bloed wordt genoemd (zie Stevens, 2024).

Heksenvervolgingen

Tijdens onze reis kwamen wij onder andere in België, Engeland, Schotland, Frankrijk

en natuurlijk ook Nederland. De schattingen over het aantal slachtoffers van de heksenvervolging in Europa die zijn geexecuteerd door ophanging of verbranding lopen uiteen, van 40.000 tot 60.000 mensen, waarbij ongeveer 100.000 mensen zijn beschuldigd en vervolgd (zie Levack, 2013), van wie het overgrote deel vrouwen was. Nog veel meer mensen zijn beschuldigd van hekserij en hebben gruwelijke martelingen moeten ondergaan als onderdeel van de toen gebruikelijke rechtsgang. Wat heb ik tijdens de reis geleerd?

Over het algemeen was er bij heksenprocessen geen sprake van een duidelijke misdaad of toetsbaar bewijs. Vervolging

ontstond vaak uit vage verdenkingen, morele oordelen en collectieve angsten, die vervolgens in (voor die tijd) rationeel-juridische kaders werden gegoten. Zo kon een oudere vrouw al verdacht worden, nadat de koe van een buurman plotseling stierf kort na een ruzie, waardoor toeval en sociale spanning als bewijs gingen gelden. Een Engels voorbeeld van een rationeel-juridisch kader is de *Witchcraft Act* van 1603. Onder koning James VI en I, die sterk geloofde in het bestaan van kwaadaardige hekserij, werd een bestaande wet tegen hekserij aangescherpt. De wet werd uitgebreid met de doodstraf voor personen die ervan werden verdacht hekserij te beoefenen of met boze geesten te communiceren.

Tijdens de heksenjachten stonden ook 'experts' op die beweerden heksen te kunnen opsporen en hun occulte praktijken te laten bekennen. Deze experts werden *witchfinders* en *witch prickers* genoemd. Witchfinders waren onderzoekers die dorpen en steden afgingen om verdachte heksen te ondervragen of nog niet geïdentificeerde heksen te ontdekken. Zij verhoorden en martelden mensen en onderzochten hun lichaam op heksentekens, zoals moeder-vlekken, gevoelloze plekken en littekens. Witch prickers hadden een specifiekere taak. Zij gebruikten naalden of andere instrumenten om verdachten te prikken op verdachte plekken. Deze tekens werden ook wel duivelstekens genoemd. Als het prikken geen pijn deed of het slachtoffer niet bloedde, dan was dit een bevestiging van het vermoeden dat iemand een heks was. Tijdens een rondleiding in een klein Schots museum werd ons verteld dat sommige van deze witch prickers instrumenten gebruik-

ten, waarvan het lemmet of de naald kon worden ingetrokken, waardoor iemand geen pijn voelde of niet ging bloeden. Deze rondreizende experts werden per verdachte betaald. Het was voor deze experts dus lucratief om veel heksen te vinden. Sommige van deze witchfinders hebben honderden slachtoffers gemaakt. Ook naar de maatstaven van die tijd was de rechtsbescherming voor verdachten zeer beperkt en werden veroordelingen onder andere gebaseerd op zwakke bewijsstandaarden, zoals spectraal bewijs van 'getuigenissen' die via dromen en visioenen werden geproduceerd.

Tijdens de heksenjachten stonden ook 'experts' op die beweerden heksen te kunnen opsporen en hun occulte praktijken te laten bekennen

Het is niet zo dat iedereen in hekserij geloofde of dat er geen kritiek was op de praktijk van heksenvervolging. Sommige juristen uitten bijvoorbeeld kritiek op de zwakke bewijsvoering. Ook uit de samenleving kwam kritiek. Een mooi voorbeeld is een anoniem pamflet uit 1597 met de titel *John Upaland*, waarin op een satirisch-kritische wijze de spot werd gedreven met het hof van James VI. In het pamflet werd het narratief omgedraaid: de vermeende hekserijpraktijken werden niet geproblematiseerd, maar juist het hof van de koning werd als ziek en behekst getypeerd.

Enkele hedendaagse voorbeelden

Geïnspireerd door het John Upaland-pamflet bespreek ik, zij het op minder satirische wijze, nu kort drie actuele (inter)nationale voorbeelden die ik als occult zou willen typeren.

In de Verenigde Staten kan het huidige deportatiebeleid richting immigranten als een occulte praktijk worden getypeerd doordat het beleid werkt via abstracte categorieën, technocratische termen en administratieve procedures. Begrippen als *illegal*, *expedited removal* of *national security risk* functioneren als talige bezweringen: ze roepen een wereld op waarin mensen niet langer individuen zijn, maar administratieve objecten die verplaatst, vastgezet of verwijderd kunnen worden (zie bijvoorbeeld Oladipo, 2024 en voor de Europese context Wissink, 2020). Opvallend hierbij is ook dat de normale rechtsbescherming voor deze mensen beperkt wordt. De feitelijke macht zit niet alleen in het opereren van grensagenten of detentiecentra, maar in de onzichtbare infrastructuur van databanken, algoritmische risicoprofielen en beleidsmemo's die bepalen wie wel en niet mag blijven. Voor de betrokkenen leidt dit tot zeer concrete gevolgen, zoals scheiding van families, verlies van bestaanszekerheid, en deportatie. De krachten die dit veroorzaken blijven grotendeels verborgen achter bureaucratische en criminaliserende taal en de claim van 'neutrale' handhaving, die zich in dit geval letterlijk verborgen houdt achter maskers, zoals te zien is bij ICE-agenten.

De Nederlandse toelagenaffaire toont een vergelijkbare vorm van een occulte beleidspraktijk, waarin schijnbaar neutrale systemen en procedures een vernietigende werking kregen zonder dat één zichtbare actor expliciet de intentie had om te schaden. De combinatie van op *machine-learning* gebaseerde risicoselectiemodellen, strikte fraudetaal en een juridisch kader

dat geen ruimte liet voor proportionaliteit, creëerde een beleidsregime waarin ouders min of meer automatisch als fraudeur werden bestempeld (zie onder andere Nationale Ombudsman, 2017; Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, 2020; Autoriteit Persoonsgegevens, 2020). Gebruikte termen zoals 'opzet/groveschuld' of 'handhavingsrisico' functioneren als uitspraken die een wereldscheppende werking krijgen binnen beleid: zodra ze worden toegepast, verandert de sociale werkelijkheid van de betrokken gezinnen radicaal. Het systeem lijkt te handelen met een eigen, onzichtbare logica die sterker is dan de menselijke maat. De gevolgen zijn echter uiterst materieel: financiële ruïnering, verlies van werk en uithuisplaatsingen van kinderen. De occulte praktijk komt naar voren in de combinatie van beschuldigende taal, automatisering en beleidsinstrumenten die samen een werkelijkheid produceren waarin onschuldige mensen geen verweer meer hebben.

De occulte praktijk komt naar voren in de combinatie van beschuldigende taal, automatisering en beleidsinstrumenten

In het domein van mensen met onbegrepen gedrag werkt beleid vaak via een logica die schuilgaat achter termen als 'veiligheid', 'overlast' en 'risicobeheersing'. Ook de term 'onbegrepen gedrag' is een vage categorie die door hulpverleners zelden lijkt te worden gebruikt, maar in beleidsstukken prominent naar voren komt. Deze taal presenteert zich als neutraal en pragmatisch, maar draagt een impliciete norm over wie

als ‘normaal’, ‘beheersbaar’ of ‘maatschappelijk passend’ wordt gezien (zie Roex, 2019). De occulte praktijk zit in het feit dat ideologische aannames over normaliteit niet expliciet worden benoemd, maar wel bepalen welke levens als problematisch worden gezien en welke vormen van afwijking worden gedefinieerd als een veiligheidsvraagstuk. Voor betrokkenen kan dit leiden tot gedwongen trajecten, verlies van autonomie en stigmatisering, terwijl de onderliggende normatieve keuzes die dit sturen grotendeels buiten beeld blijven.

Beschouwing

Wanneer we de mechanismen van historische heksenvervolgingen en wat ik als hedendaagse occulte beleidspraktijken heb benoemd naast elkaar leggen, wordt zichtbaar dat het niet de inhoud van het geloof of het beleid is dat de overeenkomst vormt, maar de wijze waarop macht via taal en procedure wordt georganiseerd. In beide gevallen worden groepen mensen gecategoriseerd binnen ogenschijnlijk rationele kaders, terwijl de bewijsvoering diffuus is en de gebruikte categorieën vaag, maar performatief krachtig. Zowel de ‘heks’ als de ‘illegaal’, de ‘fraudeur’ of de persoon met ‘onbegrepen gedrag’ ontstaat in en door taal die zich presenteert als beschrijvend, maar in feite constitutief werkt: zij maakt de verdachte tot wat ze benoemt. Daarbij spelen experts een cruciale rol. Zoals witchfinders en witch prickers hun autoriteit ontleenden aan gespecialiseerde kennis van het onzichtbare, zo legitimeren hedendaagse beleidsprofessionals, analisten van data en risicomodellen hun interventies via technische expertise die voor leken moei-

lijk te doorgronden is. In beide contexten verschuift verantwoordelijkheid naar een systeem van regels, indicatoren en procedures dat als noodzakelijk en objectief wordt voorgesteld. Sociale onrust, onzekerheid en de behoefte aan beheersbaarheid vormen telkens de voedingsbodem. Het ‘occulte’ zit daarmee niet in bovennatuurlijke krachten, maar in de verhulling van normatieve keuzes en machtsuitoefening achter een discours van neutraliteit. Door deze parallellen te benoemen ontstaat ruimte om beleid niet langer uitsluitend als een technisch of rationeel instrument te zien, maar als een moeilijk te doorgronden ideologische praktijk die echte consequenties kan hebben voor mensen.

Voor onderzoekers die, zoals ik, binnen de overheid functioneren, betekent dit dat ook zij niet buiten de hierboven beschreven dynamiek staan: elke vragenlijst, risicocategorie, casusdefinitie of datamodel draagt, hoe technisch of neutraal die ook lijkt, normatieve keuzes in zich. Juist daarom vraagt onderzoek in het publieke domein, of in mijn geval in de publieke gezondheid, om een voortdurende alertheid op de manieren waarop taal, expertise en procedures niet alleen de werkelijkheid beschrijven, maar haar mede vormgeven. Het is precies in die bewustwording dat de ruimte ontstaat om menswaardigheid en rechtvaardigheid actief te bewaken binnen systemen die anders ongemerkt hun eigen logica zouden volgen. Die erkenning vraagt om kritische reflectie op onze vanzelfsprekend ervaren taal en categorieën, maar ook om een blik voorbij die begrippen: naar de sociale en institutionele krachten die daadwerkelijk werkzaam zijn.